

Sudan: İçerki meselemi, daşarky güýçler çekişmesiniň bir parçasymy?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Publisistika

написано kitapcy | 26 января, 2025

Sudan: İçerki meselemi, daşarky güýçler çekişmesiniň bir parçasymy? SUDAN: IÇERKI MESELEMI, DAŞARKY GÜÝÇLER ÇEKİŞMESİNİŇ BİR PARÇASYMY?

Sudanda 2023-nji ýylyň 15-nji aprelinden şu güne çenli Abdylfettah el-Burhanyň golastyndaky goşun bilen Omar el-Beşiriň döwri 2003-nji ýyldan bäri aýratyn ýeňillikleri edinen we barha güýçlenýän Muhammet Hamdan Dagalonyň (Hamidti) başynda duran Çakgan kömek güýçleriniň arasynda gazaply çaknyşyklar bolup geçýär. 30-njy aprelde eýýäm ölenleriň sany 528-e ýetdi. Geçen hepde taraplar ABŞ-nyň öňbaşçylyk eden ýaraşyk arakesmesi bilen ylalaşanam bolsalar, çaknyşyklar dowam edýär.

Ýurtdaky kese ýerliler ýurtdan çaltlyk bilen çykça, käbir ýurtlar ilçihanalaryny göçürdiler. Ýakyn wagtda taraplaryň arasyndaky çaknyşyklaryň togtamak ähtimallygy barha azalýar, ýurtdaky konfliktler bolsa barha çuňalýar.

• Meseläniň düýbi

Aslyýetinde Sudan 1956-njy ýylda garaşsyzlygyny alandan bäri hiç wagtam doly asudalyga ýetip bilmedi.

Ýurtda köplenç harby hökümetler agalyk etdi, demokratik

hökümete geçiş döwri tamamlanyp gidibermedi. Şeýle-de, ýurduň geostrategiki ýerleşşi, ýerasty baýlyklarynyň känligi we köpmilletli etniki gurluşy sebäpli daşarky güýçleriň täsirine hemişe açyk boldy.

Sudan bilen 2011-nji ýylda garaşsyzlygyny yglan eden Günorta Sudanyň arasynda 1955-nji ýylda başlan we arakesmeli ýagdaýda onlarça ýyla çeken ganly çaknyşyklara parallellikde 2003-nji ýylda bolup geçen Darfur konflikti we el-Beşiriň 2009-njy ýylda Halkara Sudda genosidden aýyplanmagyna sebäp bolan işi ýaňy agzy aşa ýetip barýan ýurdy garyplyga gark etdi. Ýüz müňlerçe adam wepat boldy, millionlarçasý göç etdi.

Häzir bolup geçýän konflikte seretmeli bolsa, Çakgan kömek güýçleriniň aňyrsy 1989-njy ýylda harby döwlet agdarlyşygyny geçirip häkimiýet başyna gelen we 2019-njy ýylda özü-de döwlet agdarlyşygy bilen gyrakladylan Omar el-Beşiriň Darfura gönükdiril ulanan «Janjawid» milisiýa otrýadyna çenli uzaýar. Doganlar Dagalolaryň emele getiren hökümeti Sudanda alyp barýan paramilitaristik işleri bilen bir hatarda el-Beşiriň döwründe käbir ygtyýarlyklara eýe bolup, ýurtda altyn känlerini ýöretme hukugyny eýeledi.

Dagalolaryň maşgalasyna berilen bu ýeňillik arkaly Hamidti görnüp-eşdilmedik baýlyk toplady we harbylary-da soňky orna süýşürjek derejede özüne garaşly güýçleriň ýurtdaky täsirini konsolidirledi.

2019-njy ýylda harbylar el-Beşiri agdarandan soň harbylardan we raýat edaralaryndan düzülen hem-de ýurdy raýat hökümetine tabşyryp biljek müddeti dolandyryjak Dolandyryş geňeşini gurdy. 2021-nji ýylda bolsa harbylaryň başynda oturan el-Burhan häkimiýeti raýat hökümetine tabşyrma müddetini paltalap ikinji döwlet agdarlyşygyny geçirdi-de, Dolandyryş geňeşindäki raýat işgärleri we premýer-ministri wezipeden boşatdy.

Bu gezek ony Hamidti hem goldady. Dolandyryş geňeşiniň başlygy el-Burhan boldy, başlygyň orunbasary wezipesini-de Hamidti eýeledi.

Çakgan kömek güýçleriniň harbylara birikmegi bilen başlan müddet bolsa Hamidтиниň ýeňilliklerinden we elinde saklaýan güýçden el çekmek islemändigi sebäpli petige diredi. Netijede

taraplaryň arasynda apreliň ortasynda çaknyşyklar başlady. Taraplar hüjümleri garşydaş tarapyň başladandygyny aýdyp, biri-birlerini günäkärleýärler.

• Daşarky faktorlar

Arap dünýäsi bilen bir hatarda Afrikanyňam möhüm ähmiýetli ýurdy bolan we Gyzyň deňizi erňekleýän Sudanda başlan çaknyşyklar sebit ýurtlaryny-da, Sudanda bähbitleri bolan başga ýurtlary-da gaýga goýdy.

Sudanyň serhetdeş goňsulary Eritreýa, Efiopiýa, Günorta Sudan, Merkezi Afrika Respublikasy, Çad, Müsür, Liwiýa. Sebitiň şonsuzam ynjk gurluşy bar.

Çad bolup biläýjek bosgun akymyna garşy Sudan bilen araçäkdäki gümrük postlaryny ýapmakçy bolsa-da, bosgunlaryň öňüni alardan ejiz gelýär.

2011-nji ýylda Sudandan bölünen Günorta Sudan çaknyşyklaryň haýal etmän togtadylmagy we durnukly ýaraşygyň baglaşylmagy üçin taraplar bilen gepleşikler geçirýär.

Müsür hem öz gezeginde Günorta Sudan bilen gepleşikler geçirip, çaknyşyklary soňlandyrmak üçin diplomatik synanyşyklary edýär.

Aslynda-ha, Müsüriň ýurda durnuklylyk getirip biljekdigi pikiri bilen el-Burhany goldaýandygy barada maglumatlar bar. Liwiýada bolsa Halife Hafteriň Hamidtni goldaýandygyny bilmeýän ýok.

Pars aýlagy ýurtlary, ylaýta-da Birleşen Arap Emirlikleri (BAE) üçin Sudanyň gymmaty aýry. BAE-niň Sudanhň Gyzyň deňiz kenarynda Abu Amama portuny gurmakçy bolýandygy, altyn magdanyny işläp çykarýanlaryň hatarynda ýer alýandygy we Sudanda çykarylýan altynyň BAE-niň üstünden satýandygy mälim. Munuň bilen birlikde Hamidtniň şahsy baýlygynyňam BAE-dedigi aýdylýar.

Aslynda BAE-niň 2019-njy ýyldan bäri el-Burhan we Hamidtniň arasynda deňagramlylyk syýasatyny ýöretmäge synanyşýandygy, emma soňky bolup geçen çaknyşyklar bilen birlikde Hafteriň üstünden Hamidtä goldaw berilýändigide öňe sürülýär.

Sudanyň ähmiýeti ABŞ üçin 70-nji ýyllarda bolup geçen nebit konfliktini we 1979-njy ýyldaky Eýran Ýslam Rewolýusiýasyndan soň hasam artdy.

ABŞ-nyň «Chevron» kompaniýasy 1974-nji ýylda günorta we günorta-günbatar Sudanda nebit-gözleg işlerine başlan ilkinji daşary ýurt kompaniýasydyr.

Başga-da amerikan, kanadaly, fransuz nebit-gözleg kompaniýalary Sudanda ýeňillikler edindi.

Ýurtda dowam edip gelen içerki gapma-garşylyklar sebäpli amerikan kompaniýalaryna garşy hüjümler bolup geçdi we käbir amerikan kompaniýalary gyra çekilmäge mejbur boldy. ABŞ-nyň Sudan bilen diplomatiki gatnaşyklary bolsa inişli-çykyşly boldy. 1993-nji ýylda Sudany terrorçylygy goldaýan döwletleriň sanawyna goşan ABŞ 1996-2002-nji ýyllarda Hartumdaky ilçihanasyny ýapdy. 2002-nji ýyldan soň diplomatiki gatnaşyklar täzeden ýola goýuldy. ABŞ 2005-njy ýylda günortanyň referendum geçirmegine we Sudan bilen Günorta Sudanyň arasynyň bölünmegine şert döredýän gepleşiklerde aktiw rol oýnady.

2019-njy ýyldan soň bolsa ABŞ Sudan meselesini köp möçberde BAE-niň we Saud Arabystanynyň üstünden dolandyrmagy saýlap aldy. Şular ýaly strategik ähmiýete eýe we şolar ýalam ynjyk gurluşy bolan Sudanda Orsyýetiň bolmazlygy mümkin däl.

Sowet Soýuzy döwründe sebitleýin üýtgeşmeler, ABŞ faktory we SSSR-iň Owganystany okkupirlemegi gatnaşyklara ýiti täsirini ýetirdi. Wladimir Putiniň Orsyýetiň döwlet ýolbaşçysy bolandab soň durnuklylyk gazanyldy.

Orsyýetiň nukdaýnazaryndan Sudan Afrika kontingentine açylan gapy. Orsyýetiň el-Beşire Darfurda BMG-nyň ýarag embargosyny bozup, ok-däri serişdelerini kömek edendigi barada jedelli maglumatlar bar. Sudan bolsa Krymyň Orsyýete birikdirilmegini ykrar edýän ýurtlaryň hataryna girýär. Ukraina urşy bilen birlikde Orsyýet Sudan bilen gatnaşyklaryny hasam berkitmegiň ugruna çykdy.

2023-nji ýylyň fewralynda soňky Afrika gezimine çykan Orsyýetiň Daşary işler ministri Sergey Lawrow Sudanda-da resmi duşuşyklary geçirdi. ABŞ-nyň nägileliklerine garamazdan,

Orsyýetiň Gyzyldeniz kenarynda harby baza gurmagyna garaşylýar.

Çaknyşyklaryň başlamagynyň yzysüre Orsyýetden gelen birinji garşylyk taraplaryň arasynda haýal etmän atyşygy bes etmäge çagyryş boldy. Orsyýetiň Sudandaky güýjüniň ýene bir subutnamasy ýurtda el-Beşir döwründe almaz we altyn känlerini işletmek boýunça käbir ýeňillikleri alan «Wagner» toparydyr. «Wagner» üçin Sudan el çekip bolmajak girdeji çeşmesi. Sudan «Wagner»-iň Liwiýadaky, Merkezi Afrika Respublikasyndaky harby bazalarynyň gözegçiligi we transport liniýalary babatda-da möhüm ähmiýete eýe.

• **Ynsanperwer konflikt**

15-nji aprelden öňem dowam edip gelen uruşlar we etniki çaknyşyklar sebäpli Sudanda ynsanperwer konflikt bardy.

BMG-nyň Gumanitar kömek koordinasiýasy boýunça ofisiniň (OCHA) berýän maglumatyna görä, ilatynyň üçden biri, ýagny, 15,8 milliony gumanitar kömege mätäç Sudanda bu çaknyşyklar sebäpli ynsanperwer konflikt katastrofiki möçberlere ýetip biler.

Çaknyşyklar zerarly adamlar öýünden çykyp, lukmanlaram hassahanalara gidip bilenok, saglygy goraýyş ulgamy doly çökmegiň gyrasynda dur. Hartumdaky saglygy goraýyş edaralarynyň 61%-iniň gapysy gulply, olaryň bary-ýogy 16%-i işläp bilýär.

Nyrhlaryň galandygy sebäpli azyk önümlerini we ýangyç alyp bolanok. Arassa suw tapyp bolmaýandygy sebäpli köpçülikleýin ýokanç keselleriň çaltlyk bilen ýaýramagyndan howatyr edilýär. Eýýämden serhetdeş ýurtlara göçhä-göçlük başlady. BMG çaknyşyklaryň dowam eden ýagdaýynsa diňe Çada gitjek göçegçileriň sanynyň 350 müňe ýeteňkirlejekdigini çak edýär. Bu ýagdaý öňdenem ynjuk sebit üçin aşagyndan çykyp bolmajak juda agyr jogapkärçilik bolup öňe çykýar.

• **Çaknyşyklaryň soňy nire baryar?**

Görlüşi ýaly, Sudanda içerki dinamikalar bilen bir hatarda daşarky faktorlar sebäpli-de örän çylşyrymly ýagdaý bar.

Şol sebäpli-de çaknyşyklaryň ümzüginiň graždanlyk urşuna gönügiş-gönükmejeg8 ýa-da agzalalygyň goňşy ýurtlara syçrama ähtimallygy babatda çaklamalary etmek kyn. Emma ýakyn wagtda iki aýry harby toparlanşygyň arasynda çaknyşyklar soňlanjaga meňzänok. Daşarky güýçleriň aýry-aýry taraplary goldamagy-da konfliktiň uly güýçleriň özara göreşiniň bir bölegine öwrülip biljegi-de çaknyşyklaryň entek dowam etme ähtimallygyny güýçlendirýär.

Gülru GEZER,
Los-Anželes konsullygynyň öňki konsuly.
@g_gulru
Duşenbe, 01.05.2023 ý. Publisistika